

Op zoek naar
de kinderen van
Joseph

Op zoek naar
de kinderen
van Joseph

Henk Notté

Schrijver: Henk Notté
Coverontwerp: Henk Notté
ISBN: 9789464481433
© Henk Notté 2021

Inhoud

Vooraf 6

Manus (1861-1882)

Tondeldoos 7
Naar Westdorpe 9
Werk in de polder 12
Vlamingen in Zeeuws-Vlaanderen 15
Landverhuizers naar Amerika 16
Westdorpe 17

Sophie (1860-1902)

Familie Buijsse 21
Sophie en Rosalie 22
Baes en vrouwe 25
Cholera 26
Malaria 29
Erfenissen 32
Stoom 34
Fabrieken 36
Westdorpe 159 jaar later 42

Camiel (1882-1914)

Weduwe Sophie 48
Milicien Camiel 49
Zwijnenboel 51
Wachten op een oorlog 53
Oorlog in Indië 58
Slepende luchtpijptaks 63
Herberg De Guijtenaer 64
Dronkenlappen 64
Ongehuwde moeders 67
Bajesklanten 69
Plattelandsstad 71
Sassingers 72
Schapenbout 74
Het gaat goed 75
Kermis 80
Kerken van Axel 85
Verkiezingen 87
Axel 111 jaar later 89

Pol (1911-1929)

Cokesfabriek 92
Alfons 95
Terneuzen 97

Noordstraat 98
Lange Kerkstraat 100
Brand 102
Zin in oorlog 105
Eerste Wereldoorlog 106
Nederland neutraal 108
Spionnen 109
Inval in België 110
Vluchtelingen 116
Dodendraad 114
Handel 114
Terneuzen 103 jaar later 119

Mina (1897-1930)

Voorpret 122
Familie Vergouwen 124
Dienstbodes 126
Dienstbode in Antwerpen 128
Dienstbode in Breda 129
Dienstbode in Roosendaal 129
Vrije avond 131
Pols oorlog 132
Palace en Americain 135
Bioscoopgevaar 136
Oorlog in Roosendaal 139
Hulp van Wilson 142
Wapenstilstand 144
Spaanse griep 144
Schoonfamilie 146
Revolutie 148
Annexatie 151
Suikerhoek 153
Eigen huis 155
Baker 156
Katholieke zuigelingen
Wit-Gele Kruis 160
Bakercursus 162
1000 baby's 165
Ziekenbezoek 166
Tuberculose 169
Sint Josephziekenhuis 173
Weduwe Mina 176
Roosendaal en Gastel 109 jaar later 179

Achteraf 184
Bronnen 188
Afbeeldingen 190
Bijlage: voorouders 194

Vooraf

Dit boek is het tweede deel van de geschiedenis van mijn voorouders die onder de namen *Note*, *Notte* en *Notté* leefden in Vlaanderen, Zeeuws-Vlaanderen en West-Brabant. In *Op zoek naar Joseph* kon ik het verhaal laten beginnen in 1620 in Merelbeke bij Gent en ging mijn aandacht vooral uit naar *Joseph Notte* en de turbulente tijd waarin hij leefde. Hij veranderde maar liefst vier keer van nationaliteit en vocht in drie legers. Het boek eindigt in 1882 met zijn dood op 90 jarige leeftijd in Wachtebeke, een Vlaams dorpje aan de grens met Nederland.

Op zoek naar de kinderen van Joseph begint op de eerste dag van het jaar 1862 wanneer de zoon van Joseph de grens oversteekt om in Nederland zijn geluk te zoeken. Ook in de generaties na hem komt het met grote regelmaat voor: afscheid nemen om elders tussen vreemdelingen verder te gaan.

Mijn vragen in dit tweede deel van de familiegeschiedenis zijn grotendeels dezelfde als in het eerste deel: wat vertellen de archieven mij over deze mensen? Hoe handhaven ze zich in hun nieuwe woonomgeving? Als ik de antwoorden in de archieven niet kan vinden, vul ik aan met hetgeen ik vind in kranten en andere algemene bronnen uit die tijd. Die laten zelden weten hoe eenvoudige mensen dachten over de wereld om hen heen, dus als ook deze bronnen tekort schieten, bedenk ik zelf wat. *Verzinnen om het echt te maken* noemen historici dat. Wie heeft daar meer recht op dan Josephs eigen nazaat? De zoektocht dient ook een persoonlijk doel. Ik ben benieuwd wat de geschiedenis van mijn voorouders me over mezelf kan leren. Bij de zoektocht naar Joseph moest ik vaststellen dat de voorouders vreemdelingen voor mij bleven, net zoals willekeurige andere mensen uit hun tijd. Vind ik nu het verleden dichterbij komt bij mijn voorouders wel herkenbare familietrekken?

Op mijn tocht door de geschiedenis volg ik de kinderen van Joseph en hun gezinnen van Wachtebeke in Vlaanderen naar Westdorpe, Axel en Terneuzen in Zeeuws-Vlaanderen en eindig ik bij Pol en Mina in Gastel in West-Brabant. Ik ben dan bij mijn grootouders aangeland en met grootmoeder Mina komt het verleden dichtbij omdat ze lang genoeg leefde om mij er over te vertellen.

Dat geldt ook voor haar zoon Rinus en zijn vrouw Dina, mijn ouders. Van hen weet ik uit eigen ervaring wat ze hebben doorgegeven; zij verdienen een apart boek.

Manus

[1862-1882] Om de armoede in Wachtebeke te ontvluchten vertrekt Manus, de zoon van Joseph Notte en Angelies Celie naar Westdorpe in Nederland. In zijn nieuwe woonplaats vindt hij wat hij zoekt: vast werk op een boerderij en een boerendochter als echtgenote.

Tondeldoos

(Wachtebeke, woensdag 1 januari 1862, ochtend)

Wat doe je als je dertig jaar oud bent en nog steeds voor de bedstee van je ouders naast broer en zus op de grond moet slapen? Als je elke morgen op pad moet om het werk te zoeken wat er in je woonplaats niet is? Boeren in Wachtebeke zijn blij dat ze zelf het hoofd boven water kunnen houden, klussen voor dagloners hebben ze niet veel.

Dan ga je verder, een uur lopen naar het noorden over de grens in Nederland zijn grote boerderijen en boeren die graag Belgische werkers voor een dag inhuren. Dat doen Manus en zijn broer Bernard regelmatig en moeder Angelies is blij als zij 's avonds met eerlijk geld thuiskomen, vaak aangevuld met wat aardappelen of een stuk spek in dezelfde ransel waar ze 's morgens een brood in had gestopt. Eerlijk geld krijgt ze liever dan het gevaarlijke geld waar ze mee komen als ze 's nachts naar de dievenhuisjes aan de Overslagdijk zijn geweest, de verzamelplaats voor de smokkelaars van Wachtebeke. Vader Joseph vindt het wel meevallen met dat gevaar. Hij heeft wel meer meegemaakt zegt hij: 'In Italië, Duitsland en Rusland. En ook in dat Nederland van Manus.' Hier stopt hij, Joseph ziet in de ogen van de kinderen dat ze zijn verhaal al kennen.

Ook deze ochtend staat Manus op om naar het noorden te gaan, maar verder is alles anders. Hij heeft een vaste baan op een boerderij in Westdorpe, twee uur lopen van huis. De boer kent hem als een goede loonwerker en heeft hem gevraagd knecht op zijn boerderij te worden. Onderdak en een vast inkomen, Manus hoefde niet lang na te denken. Het afscheid is op deze dag langer dan normaal, met een extra kus van moeder; wanneer ze hem terug ziet weet ze niet, dat ligt aan de boer. Vader nam gisteravond al afscheid en gaf hem zijn oude tondeldoos. 'Ken je 'm nog? Heb ik je verteld hoe ik er echt aan kom? Ik kreeg 'm van mijn vader toen ik soldaat werd, de tondeldoos heeft me door de kou geholpen jongen. Denk aan ons als je erin blaast.' Natuurlijk kent Manus de tondeldoos, vader heeft 'm altijd in zijn broekzak en levert extra verstelwerk als het harde koper weer een gat in de stof heeft gesleten, maar moeder Angelies laat het maar zo. Toen de kinderen klein waren,

blonk het koper 's avonds voor het slapen gaan in het licht van het haardvuur als de kinderen vader vroegen het verhaal van de tondeldoos nog eens te vertellen. En dan vertelde hij over de soldaat die de tondeldoos van een heks steelt en dankzij de tondeldoostoverkrachten zo rijk wordt dat hij met een prinses kan trouwen. Dat vader zichzelf de hoofdrol in het sprookje toebedeelt maakte het verhaal alleen maar geloofwaardiger. Was hij niet soldaat geweest in het leger van Napoleon? Bovendien lijkt de heks in zijn verhaal als twee druppels water op de oude vrouw die in de bossen van Wachtebeke woont en waarvan iedereen weet dat het een echte heks is. Nee, de blinkende tondeldoos die ze van vader even mochten vasthouden heeft toverkracht, dat wisten ze zeker. Als ze er op wreven en de tovenarij bleef uit, was dat volgens vader niet meer dan een tijdelijk mankement. 'Hij gaat het later beslist weer doen. Ga maar vast wensen dromen'. Daar hadden ze weinig moeite mee: lekker eten, mooie kleren, een eigen bed, ook naar school net als de boerenkinderen in het dorp. En natuurlijk een beter leven, later, als ze groot zijn.

Als Manus vertrekt, is het nog vroeg. Moeder stopt een extra appel bij het brood in zijn ransel als hij zwijgend afscheid neemt bij de deur. Bernard en Fien slapen nog, voor de bedstee waar vader ligt. Voor hem hoeft Manus niet stil te zijn, hij hoort het toch niet; iets met de oorlog weet hij. Bovendien is alles wat gezegd moet worden gisteravond al gezegd, bij de soep met brood en in de korte tijd daarna tot het donker werd. Ze spraken over de huwelijkskansen van Fien en haar vrijer, boerenzoon Pieter Hebbelinck. Vader Hebbelinck vindt het maar niks; boeren trouwen niet met kinderen van dagloners. Maar vader stelde haar gerust: 'De oude Hebbelinck heeft het eeuwige leven niet.' Ze spraken natuurlijk ook over het vertrek van Manus naar Nederland. Bernard doet een laatste poging hem op andere gedachten te brengen: 'Ze praten daar anders Manus, en ze denken daar ook anders. Daar zijn alleen maar grote boerderijen en de bazen moeten nog minder van dagloners hebben dan hier. Knecht zijn is mooi, maar denk je echt dat ze een knecht met hun dochter laten trouwen? Een Vlaamse knecht nog wel? Vergeet 't.

En weet je dat er protestanten zijn, de pastoor waarschuwt er niet voor niets voor.' Ook nu probeert vader gerust te stellen: 'Manus gaat er het beste van maken en als het 'm niet bevalt komt hij toch gewoon terug?' Dat klinkt geruststellend, maar als moeder toch gaat huilen, kijkt iedereen even stil voor zich uit.

Als Manus naar de grens bij Overslag loopt, is het nog steeds donker, maar hij kent de weg goed van alle dagen dat ze naar de kerk in Overslag liepen of als hij op zoek ging naar een dagloon in Nederland. Meestal bij een boer maar ook wel als polderarbeider bij het onderhoud aan sloten, vaarten, dijken, bruggen, duikers, stuwen, sluizen en wat ze daar al niet bedenken om het land droog te houden. Manus liep dan naar een herberg in Zuiddorpe of Westdorpe om zijn arbeid aan te bieden. De plaatsen liggen niet ver van Wachtebeke en als er in de zomer lang doorgewerkt moet worden, was een slaapplek buiten zo gevonden. In de winter is er weinig werk voor dagloners; meer kans heb je dan als vaste knecht bij een boer, al bieden die vaak niet veel meer dan kost en inwoning. Die zekerheid heeft Manus eindelijk gevonden in Westdorpe, anderhalf uur lopen van thuis.

Bij Overslag schieten de stralen van de opkomende zon onder het wolkendek, de spits van de kerktoren vangt haar eerste licht, de wieken van de gloednieuwe korenmolen volgen even later. Rechts ligt de Papdijk waar oom Eli en tante Jo woonden. Hij heeft tante Jo nooit gekend en Manus was zeven jaar oud toen oom Eli stierf. 'Van de armoede,' zei vader Joseph als ze er naar vroegen. Oom Eli was een vaste klant van de armenmeester, die betaalde zelfs de kist waar tante in begraven werd.

Die kant gaat Manus niet op, en ook de weg rechtdoor langs de douaniers aan de weg naar Zuiddorpe laat hij liggen. Niet om de douane te ontwijken deze keer, ze zullen zijn appels, het brood en de tondeldoos niet als smokkelwaar beschouwen. Hij moet naar Westdorpe, dus laat hij de Papdijk, de kerk en de nieuwe korenmolen achter zich en loopt de Overslagdijk op, de koude westenwind in het gezicht. Als hij nog een keer omkijkt ziet hij de zon definitief achter de wolken verdwijnen. Gaat het regenen vandaag?

Naar Westdorpe

Op de oude militaire kaart uit 1908 op de volgende bladzijde kan ik zien waar Manus naar toe gaat. In het noorden, aan de Westerschelde ligt Terneuzen, toen nog Neuzen geheten. Het is de belangrijkste plaats in dit deel van Zeeuws-Vlaanderen. De stippellijn onder aan de kaart stelt de grens tussen België en Nederland voor, in 1862 al meer dan 30 jaar van elkaar gescheiden. De grens loopt dwars door het dorp

-Neuzen - polder

NEUZEN

Margaretha - polder

Groote IJuis

loven polder

Hoerengat

Floos wijk pol

Zuidland - Triniteit - polder

Othene polder

kreeke polder

Hoek

Oud Westenrijk polder

Goessche pol

Drieveegen

Kraanstaersche polder

Nieu Westenrijk polder

Oud Zevenaar

Bewesten de Groene we

AXELSCHER GAT

Pierseus

Nieuwe Zevenaar

Sparks polder

Vergaert polder

Sejdlitz - pol

Visart pol

Koegars polder

Margette

Philippine

Oud Voerleschor of -

Nieuw -

Sluiskil

Vieuw - Eglantier

Beoosten

Groote of Oude -

van Remoortere polder

Westdorpe

Stroedorp

Schapehout

Vieuw - Eglantier

Bath polder

Pol St Albert

St Albert - pol

Eugenia -

Pol

Oude

Axelsche vissing

Smits - en

Koegars -

Beoosten - en - bewesten -

Yalk

Pol

Papeschor

Autrichen - of -

Oostenrijks polder

Klein Gent

Canisvliet buiten polder

Drie Schouwen

Verf. F. S. J.

Pol

Svg Staek

Westdorpe

Canisvliet - polder

Westdorpe

Verf. F. S. Jan

Zuudorp

Zuudorp polder

Pol

Pol

SAS VAN GENT

Oudepolder

Canisvliet - polder

Verf. F. S. Jan

Zuudorp polder

Zuudorp polder

Pol

Pol

Keirn Laetsie Stuyver

Polder St Francois

Oudepolder

Verf. F. S. Jan

Polder St Eloy

Karsimpe -

Overlag

De Katte

Station

Zelzaete melk pol

Polder St Francois

Oudepolder

Verf. F. S. Jan

Polder St Eloy

Karsimpe -

Overlag

Hoek

Station

Zelzaete melk pol

Polder St Francois

Oudepolder

Verf. F. S. Jan

Polder St Eloy

Karsimpe -

Overlag

Boyenhoek

Overslag en daarom staat de naam er twee keer op, als aparte Nederlandse gemeente en als buurtschap van de Belgische gemeente Wachtebeke. De kaart bevat veel details, zelfs de *dievenhuizekens* waar de smokkelaars samenkomen staan er op. Een enkel detail op de kaart uit 1908 was er in 1862 nog niet, zoals de route van de stoomtram naar Zelzate. Maar verder geeft de kaart een goed beeld van het landschap op woensdag 1 januari. De kortste route naar Westdorpe gaat over de dijken langs de Nederlandse polders. Bij de Ouden Burgsche Sluis gaat Manus de grens over en kijkt uit over een gebied met een bijzonder natte geschiedenis. Hij staat voor de grote Canisvlietpolder die rijkt tot aan het stadje Axel. Lang geleden is hier het land tijdens een stormvloed door de zee overspoeld en daarna bleef de zee bij vloed haar water door krekens landinwaarts stuwen. Alleen bij eb kwamen de hogere delen droog te liggen, glimmend onder weer een nieuw laagje door het water achtergelaten vette klei. Tot ook hier de landwerkers komen die dijken opwerpen om de vloed tegen te houden, sloten graven en sluizen in de dijken plaatsen om het overtollige water bij eb terug te laten stromen naar een plek waar het zelf verder naar zee wil stromen. Dat gaat gemakkelijker dan in Holland, waar het land ook bij eb lager ligt dan de zee en molens ok dan het water omhoog moeten pompen. In Zeeland volstaat een opening in de dijk om het water weg te laten stromen. In de Graaf Jansdijk net buiten Westdorpe ligt zo'n opening, de Zwartenhoekse Zeesluis. De diepste krekens in de Canisvlietpolder konden de polderwerkers niet bedwingen, ze ogen op de kaart als klauwen van een slapend roofdier: De Canisvliet bij Sas van Gent, de Molenkreek bij Westdorpe en bij Axel de Axelse Kreek. Regelmatig, bij een stormvloed werd het roofdier wakker en brak het zeewater door de dijken. In de Middeleeuwen verdween een deel van Westdorpe zo in de golven. In de Tachtigjarige Oorlog maken de opstandelingen gebruik van de kracht van het roofdier en zetten de polders onder water door de sluizen bij vloed open te laten. Het was een effectief middel om de Spanjaarden bij Sas van Gent en Axel weg te houden, maar spoelde jammer genoeg ook de rest van Westdorpe weg. De forten en schansen op de kaart wijzen op dit oorlogsverleden. Hun namen, zoals *St. Jan* en *St. Joseph*, laten zien dat de katholieke partij in de Tachtigjarige Oorlog ze hier heeft neergezet. De maker van de militaire kaart heeft met de notitie *Verv.* duidelijk aangegeven dat het vervallen forten betreft, zodat de kaartlezer weet dat hij er geen volledig ingerichte militaire basis moet verwachten. Hij zal er koeien vinden, of een boer die de gebouwen gebruikt als opslagplaats. Na de Tachtigjarige Oorlog zijn dijken hersteld en nieuwe dijken opgeworpen; op de kaart is zo'n dijk, de Graaf Jansdijk duidelijk zichtbaar. Op de dijk verschijnt een nieuwe versie van Westdorpe als woonplaats voor boeren en polderwerkers. Eerst leggen ze de Autriche

– of Oostenrijkse polder droog, enkele jaren later de Canisvlietpolder. Ze verdelen met poldersloten het nieuwe land in grote percelen, erg in trek bij Belgen die leven van de opbrengsten van hun beleggingen. De lijst met grondeigenaren leest als de ledenlijst van herenclubs in Antwerpen, Brussel en vooral Gent. Maar een boerenknecht kijkt met andere ogen naar de percelen in de polder. Voor Manus zijn de boeren die de grond pachten de belangrijke bazen. De vette klei ligt er op 1 januari nog kaal bij, enkele boerenknechten dreggen het vuil

uit sloten zodat het water ongehinderd naar de Molenkreek kan stromen. Als later de vorst uit de grond is, komen ze terug met paarden om de ploeg door de klei trekken.

Op de kaart nodigt de *Molenverkorting*, een kaarsrechte weg door de Canisvlietpolder uit om snel naar Westdorpe te lopen. De Graaf Jansdijk, daar moet Manus naar toe, aan de horizon ziet hij hem al liggen, beplakt met huisjes en bomen, de kerktoren steekt er boven uit. Aan de andere kant van de dijk begint de Autriche polder en midden in die polder ligt de boerderij waar Manus gaat werken. Naar goed gebruik heeft de boer hun mondelinge overeenkomst bezegeld door hem tweeënehalve gulden te geven. Door deze *handpenning* aan te nemen ging Manus akkoord om tot de eerstvolgende Sint-Maarten, dat is 11 november, voor de boer te werken. Manus heeft er vertrouwen in dat hij daarna kan blijven. En de boerendochter? Ook dat komt goed. Is hij niet veel knapper dan de boer op de tekening van Weisenbruch? Een Zeeuwse vriend heeft hem verteld hoe je in Zeeland aanpapt met een boerendochter: ‘Als je haar een koe ziet melken ga je bij haar in de buurt in het gras liggen. En als de emmer vol is, vraag je of je de emmer voor haar mag dragen. Let op Manus, ze zeggen hier *immer*,’ waarschuwde zijn vriend. ‘Als ze knikt heb je beet.’

Werk in de polder

Vanaf maart stromen de polders vol met tijdelijke werkrachten en

om ze te huisvesten bouwen boeren kleine gebouwtjes op hun erf: *Vlaamse keten*. Het kan druk zijn in de keet, zestien arbeiders kunnen kiezen uit een slaapplek op de vliering of op de aangestapte aarde beneden. Het kleine raampje zonder glas is dan dringend nodig om te luchten. De meeste varkens hebben in die tijd een beter onderkomen en daarom is men in Zeeuws-Vlaanderen niet trots op dit cultureel erfgoed. Ze zijn dan ook allemaal verdwenen, behalve één bij het plaatsje Cadzand, nu in gebruik als tuinhuisje.

Manus was lang één van de tijdelijke werkkrachten en hoewel het dialect in dit deel van Zeeuws-Vlaanderen veel lijkt op het Vlaams dat hij spreekt, moest hij wennen aan de Zeeuwse woorden die hij hoorde. Loonwerkers, aangevuld met vrouwen en kinderen helpen bij het zaaïen, waarna het wieden van *tingels* (brandnetels) en ander onkruid aandacht vraagt. Vanaf juni wordt er geogst, eerst haver en gerst, daarna *toarve* (tarwe), rogge en vlas; hoogtepunt is het *alvoest*, het oogstfeest op 15 augustus. Daarna is het werk nog lang niet gedaan, de *érpels* (aardappelen), *juun* (uien) en *beêt'n* (suikerbieten) moeten in het najaar uit de klei worden getrokken.

Pas als de bieten van het land zijn, wordt het stil in de polder, maar na de winter werken weer honderden mannen en vrouwen op het land. Machines zijn schaars, vrijwel alles wordt met de hand gedaan. In 1862 gaat dat nog op dezelfde wijze als in de eeuwen daarvoor en het zal ook

na 1862 nog even hetzelfde blijven, zoals een schoolplaat van Jetses uit het begin van de twintigste eeuw laat zien. Het maaien met de grote zeis of de kleine sikkel en het in schoven zetten van de halmen duurt een week. Als de schoven drie dagen op het land hebben gestaan om te drogen, worden ze naar de schuur gebracht. Het dorsen van de tarwe is het werk van de vaste knechten en wordt in de wintermaanden gedaan. Ze slaan de tarwekorrels met de dorsvlegel uit de aren en veggen ze bijeen. Een knecht is tien tot vijftien dagen bezig om de opbrengst van één hectare te dorsen. Het verschil met de huidige landbouw is enorm; een vergelijking van de tarweoogst toen en nu maakt dat duidelijk. Tegenwoordig kost het maaien en dorsen van één hectare tarwe één uur, waarin de boer of loonwerker met een grote maaidorser over de akker rijdt en de machine het werk doet. Ze snijdt het gewas af, haalt de tarwekorrels uit de aren en vangt ze op in een bak. Aan het eind van zijn rit kan de boer de graankorrels direct naar de opslag brengen. Dat zijn veel meer korrels dan in 1860, wel vijf keer zoveel per hectare. Veel tijd en energie kost in 1862 ook de strijd tegen planten die in de weg staan en men onkruid noemt. Chemische bestrijdingsmiddelen zijn er nog niet en de bodem wordt daarom meerdere keren geploegd; het onkruid verdwijnt zo onder de grond en dient als extra voeding voor de planten die wel mogen groeien.

Op zandgrond gaat het ploegen zonder problemen met één paard voor de ploeg, maar op de zware Zeeuwse klei zijn minimaal twee paarden nodig om de ploegschaar door de grond te trekken. Een rechte ploegvoor achterlaten is een kunst; de boer vertrouwt het alleen zijn ervaren vaste knechten toe. Die moeten ook weten wat voor gewas er op de akker komt te staan, aardappelen bijvoorbeeld vragen een diepere ploegvoor in de akker dan tarwe.

Voor het zaaien en poten en is een klein leger mannen, vrouwen en kinderen nodig en als de prille oogstgewassen op de akker staan, komen ze terug om te wieden. Extra arbeidskrachten zijn dan zeer gewenst, het onkruidvrij houden van één hectare kost 30 arbeidsdagen. De mest van dieren is onmisbaar om de grond vruchtbaar te houden en alle dieren op de boerderij werken mee. Dat zijn er nogal wat; op een gemiddelde boerderij in Zeeuws-Vlaanderen in de tijd van Manus zijn zeven paarden en een veulen, negen melkkoeien, een vette koe en zes jonge runderen. Deze dieren moeten ook eten en dus zijn er graslanden en akkers met haver, paardenbonen en klaver. Ook de mest van varkens, kippen en de mensen zelf wordt verzameld en nuttig besteed. Hoewel er in de kranten uit die tijd wel reclame voor wordt gemaakt,

kopen maar weinig boeren mest van elders. De transportkosten maken het spul prijzig en de veelgeprezen guano, vogelpoep uit Peru, blijkt het op de Zeeuwse polderklei minder goed te doen.

Boeren weten van de generaties voor hen dat hij een akker uitput als hij steeds hetzelfde gewas erop laat groeien. Om dat te voorkomen en tegelijk plantenziektes te vermijden is vruchtwisseling noodzakelijk. Daar moet goed over worden nagedacht en de teeltplannen, waarin vastligt welke gewassen achtereenvolgens op een akker komen te staan, worden uitgebreid besproken.

Vlamingen in Zeeuws-Vlaanderen

Manus is niet de eerste migrant in Zeeuws-Vlaanderen. Als de Spanjaarden in de Zuidelijke Nederlanden de opstand tegen de koning hardhandig neerslaan komt een stroom vluchtelingen op gang. Ze trekken naar het noorden, waar de opstandelingen de baas zijn. In de steden Middelburg en Leiden wonen al snel meer Zuid- dan Noord-Nederlanders.

Als na de oorlog de in het krijgsgeweld ondergelopen polders in Zeeuws-Vlaanderen opnieuw worden bedijkt, komen nieuwe migranten. Zij ontvluchten de armoede op het dichtbevolkte Vlaamse platteland en bieden zich aan als hulpkracht in de met grote boerenbedrijven ingerichte polders.

In de tijd dat Manus zich bij hen voegt, krijgt de Zeeuws-Vlaamse multiculturele cocktail een nieuwe stevige scheut Vlamingen, maar in de archieven van Westdorpe en Axel die ik er op napluis zie ik wel verschillen. Van de gezinshoofden en hun vrouwen die tussen 1862 en 1875 in Westdorpe zijn ingeschreven is bijna de helft in België geboren. De archieven van het verder naar het noorden gelegen Axel laten een ander beeld zien, hier is nog geen twee procent van de tussen 1861 en 1877 ingeschrevenen in België geboren. Blijkbaar zijn de grensgemeenten, waar al veel landgenoten wonen voor veel Belgische immigranten aantrekkelijker als vestigingsplaats.

Daar komt bij dat in het noorden de bevolking overwegend protestant is. Dat scheidt extra afstand, maar toch hebben veel kinderen van Belgische immigranten de reis verder naar het noorden wel gemaakt, ook de kinderen van Manus. De Belgische invloed in Westdorpe is groot; als ik inzoom op 1866, tel ik zeventien huwelijken in het dorp. Dertien van bruidegoms, waaronder Manus zijn volgens de huidige

definitie allochtoon, dat wil zeggen dat minstens één ouder in het buitenland geboren is. Veel achternamen van bekende Westdorpenaren uit die tijd wijzen op een Vlaamse voorouder, zoals burgermeester *Kerckhaert* en bierbrouwer *Van Waes*.

Zeeland heeft een goede naam bij de Vlamingen. Charles de Coster, schrijver van *Tijl Uilenspiegel* maakt in 1873 een reis door de provincie en is vol lof:

De boeren lijken op grote heren. Kalm gereserveerd, zeker van zichzelf, zien zij u komen (...) De vrouwen zien er charmant uit en hebben soms zulk een blanke of rose kleur dat ze van porselein lijken.

Zeeuws-Vlaanderen vindt hij *een van de rijkste streken ter wereld*, maar voor sommige inwoners moet je wel oppassen:

In de lagere klassen komt men uiterst brutale individuen tegen, elke vreemdeling is hun vijand. (...) Ze dragen allemaal een mes.

Charles heeft hier ook een verklaring voor:

De diepste grond van het karakter van de Zeeuws-Vlaming is het wantrouwen. Van oudsher vreest hij de vreemdeling die hem zo heeft doen lijden.

Landverhuizers naar Amerika

Als je eigen land onleefbaar wordt, ga je weg. Miljoenen Europeanen komen in de 19e eeuw tot deze conclusie en emigreren naar Amerika, Australië en Zuid-Afrika.

Ze gaan vooral naar Noord-Amerika, de kranten uit die tijd staan vol van de mogelijkheden in deze Nieuwe Wereld: er is land, werk en vrijheid. Ook Manus had voor deze mogelijkheid kunnen kiezen, er vertrekt in 1862 elke week een schip van Antwerpen naar New York, maar hij vindt Westdorpe al een hele verbetering. Hij hoort wel de mensen die de overtocht naar Amerika wagen. Ze komen vooral uit de plattelandsgebieden, waar machines het werk op het land overnemen en steden met vervangend werk ontbreken. Er komen dan ook veel emigranten uit Zeeland; tussen 1839 en 1920 zijn er dat 32.480, bijna één op de tien Zeeuwen emigreert in die periode. Vrijwel alle emigranten trekken naar de Verenigde Staten. Aanvankelijk doen ze dat vooral op eigen initiatief; ze verkopen hun bezittingen en proberen in Antwerpen of een andere havenplaats een schip te vinden dat hen mee

wil nemen. Later bieden reisagenten hun diensten aan. In Zeeuws-Vlaanderen kunnen landverhuizers bij Jacobus Hebbeling in Sluis terecht. Waar groepen Zeeuwen in de Verenigde bij elkaar blijven, komen Zeeuwse namen op de kaart, zoals *Zeeland* in Michigan en *Oostburg* in Wisconsin. Het valt op dat bijna de helft van de Zeeuwse emigranten uit Zeeuws-Vlaanderen komt. Hier is de concurrentie van goedkope Belgische arbeidskrachten groot en brengt hun komst een kettingreactie op gang. Dat gebeurt vooral in het meest landelijke deel van Zeeuws-Vlaanderen, het westen met Sluis als belangrijkste plaats. Koploper is het dorp

Groede, ik tel in haar archieven 500 dorpsbewoners die in de periode 1839-1900 het land verlaten. In dorpen in het midden van Zeeuws-Vlaanderen, het deel waar Manus zich vestigt, is de emigratie bescheiden. Ook de grotere plaatsen Terneuzen en Axel blijft het aantal in de genoemde periode onder de 100. In de archieven tel ik 35 landverhuizers uit Westdorpe, ze lijken veel op elkaar: zijn allemaal katholiek en hebben de Verenigde Staten als bestemming en ook hun reden voor emigratie kan op een stempel: *bestaansverbetering*. Ook in Westdorpe zie ik een kettingreactie: de immigranten zijn vooral Belgen, de emigranten zijn bijna allemaal in Westdorpe geboren. De zoon van Joseph Notte vindt de verhuizing van België naar Nederland voldoende en blijft in Westdorpe; ik moet in de archieven lang bladeren voor ik de volgende nazaat van Joseph vind die naar een ander land trekt: Louis, de kleinzoon van Manus vertrekt in 1924 naar Chatam aan het Eriemeer in Canada.

Westdorpe

Na het Groningse Stadskanaal is Westdorpe het langste dijkdorp van Nederland. In 1862 draagt de Graaf Jansdijk bijna alle huizen op zijn

lange rug. Op de oude prentbriefkaart probeert de fotograaf de illusie te wekken dat er een echt dorpscentrum is op de plek waar de Molenstraat vanuit de Canisvlietpolder de dijk opklimt en de kerk, het gemeentehuis en de molen staan een echt dorpscentrum is. De Onze-Lieve-Vrouw Visitatiekerk doet ijverig mee: 'Hier is het!' roept haar spits. De kerk op de foto uit 1900 is pas tien jaar oud, haar voorganger werd te klein om alle dorpsbewoners een plek te geven. In 1862 telt het dorp ongeveer 1700 inwoners en ze zijn allemaal katholiek, net als de bewoners van Wachtebeke waar Manus vandaan komt. Toch zijn mensen met een ander geloof in dit deel van het Nederland niet ver weg. De grens tussen het katholieke zuiden en het protestantse noorden loopt sinds de Tachtigjarige oorlog dwars door Zeeuws-Vlaanderen. Ten noorden van Westdorpe ligt de protestantse vestingstad Terneuzen en nog dichterbij, verderop aan de Graaf Jansdijk begint de al even protestante buurgemeente Axel. Als Manus in Westdorpe komt wonen is de strijd gestreden en worden de katholieken al lang niet meer onderdrukt en hebben ze ook in Axel en Terneuzen gebedshuizen. Toch blijft in het dagelijkse leven de scheiding tussen de geloofsgemeenschappen bestaan en is het lastig om in de bevolkingsregisters voorbeelden te vinden van verschillende geloven onder één dak.

Vanzelfsprekend is de burgermeester van Westdorpe ook katholiek. Norbertus Kerckhaert is al jaren de belangrijkste inwoner van het dorp. De familie Kerckhaert heeft grond in de polders en een Kerckhaert wordt regelmatig gekozen tot dijkgraaf, de baas van het polderbestuur, een belangrijke functie in dit natte gebied. Ook Norbertus was dijkgraaf, maar in 1862 is hij al meer dan 40 jaar burgermeester.

Tot volle tevredenheid, Norbertus doet er al jarenlang met gemak de buurgemeenten Philippine en Sas van Gent bij. Als koning Willem I Zeeuws-Vlaanderen bezoekt, moet Norbertus drie keer de vorst welkom heten en galoppeert dwars door de polders om op tijd op een ander gemeentehuis te zijn. 'Alweer burgermeester Kerckhaert,' horen de mensen de koning roepen. De koning belooft Norbertus later voor zijn ijver door hem tot ridder in de *Orde van de Eikenkroon* te slaan. Op het schilderij prijkt het bewijs op de voorgeschreven plaats, de linkerborst.

Burgermeester Norbertus Kerckhaert neemt Manus in december 1862 op in het bevolkingsregister van zijn dorp. Hij vraagt hem naar zijn naam en noteert *Notté*, inclusief het accent op de e. In de officiële documenten van de familie zal het accent op de e niet meer verdwijnen. De burgermeester wil van de nieuwe inwoner ook weten tot welk kerkgenootschap hij behoort (*R.Kath.*) en wat zijn beroep is (*akkerbouwersknecht*). De burgermeester gaat ook na of hij te doen heeft met een *inboorling* (Nederlander) dan wel een *vreemdeling*. Hij noteert in dezelfde kolom plaats en land van herkomst (*Wachtebeke, België*) en wil ook weten waar Manus gaat wonen: *Autrichepolder B183 n.k.* Het perceel kan ik op een oude kadasterkaart niet vinden, maar dat is niet bijzonder. Kadasterkaart en bevolkingsregister zijn van verschillende datum en de oude registers bevatten bovendien tal van wijzigingen, vraagtekens, doorhalingen en lege velden. Wel vertelt de afkorting *n.k.* achter het perceelnummer me dat de woning niet in de bebouwde kom van Westdorpe ligt. Niet aan de Graaf Jansdijk dus, maar midden in de Autrichepolder.

Tot aan zijn dood 22 jaar later zal Manus op verschillende adressen in Westdorpe wonen, de meeste aan de lange Graaf Jansdijk. De eerste jaren woont hij als vrijgezel bij anderen in, maar het duurt niet lang voordat hij samenwoont met de boerendochter die hij zich wenste en volgens de voorspelling van zijn broer Bernard nooit zou krijgen. Op 12 juli 1866 trouwt Manus in de Onze-Lieve-Vrouw Visitatiekerk van Westdorpe met boerendochter Sophie Buijsse. Dat klinkt alsof de magie